

Az *Isteni Színjáték* hangszerei¹

Italianisztikai kutatásaim során a Dante Alighieri költészetében jelen levő zeneiséget, valamint műveinek zenei recepcióját vizsgálom. Ez a zeneiség több szinten is jelen van a költő fő művében: szavak szintjén, amikor a zenei jelentést hordozó szavak jelenítik meg a hangzást, a költészet zeneiségében hangulatfestő szavak, hangutánzó szavak, alliterációk és rímek formájában, valamint hasonlatokban és metaforákban, amikor a költő nem zenei elemet ír le zenei hasonlattal. Az *Isteni Színjáték* a hangszerek széles skáláját szerepelteti. Ezek a hangszerek szerepelhetnek teljes jelenléttel, a dantei elrendezés szerint megszólaló hangszerekként, mint például a *Pokol*ban szereplő jelzőhangszerek, vagy az angyali éneket kísérő orgonaszó. A szerző ezen kívül gyakran alkalmazza őket hasonlatok részeként, mint például Ádám mester nagy hasa. Jelen tanulmány a *Pokol*, *Purgatórium*, és a *Paradicsom* hangszerállományát mutatja be, kitérve arra, hogy a középkorban hogyan néztek ki, és milyen szerepet töltöttek be a korabeli társadalmi viszonyokban.

Pokol – tromba, trombeta, campane, cennamella, leuto, tamburo, corno.

„E 'l duca disse a me: «Più non si desta
di qua dal suon de l'angelica tromba,
quando verrà la nimica podesta»” (*Inf.*, VI. 94-96.).

Az első hangszer, amely szerepel az *Isteni színjáték*ban, a trombita. A *tromba* – trombita rézfúvós hangszer, elején fúvóka található, a vége tölcészerűen kiszélesedik. A középkorban jelzőhangszer volt. A fenti idézetben szintén ezt a funkciót tölti be az angyal trombitája, jelezve a

¹ A kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma „Az egyedi fejlesztést biztosító ösztöndíjak” című, NTP-EFÖ-P-15 kódjelű pályázatának támogatásával valósult meg.

nimica podesta – a zord uraság érkezését. Középkori kinézete különbözött a maitól. A 10. század környékén érkezett európai területekre Keletről, az arabok segítségével. Alakja egészen a 15. századig egyenes volt, mai kétszeresen hajlított formáját csak a 15. században kezdték alkalmazni. A különböző trombiták már az antikvitásban is jelen voltak. Magas hangjuk miatt kiemelkedően alkalmasak voltak jeladásra nagyobb csoportok részére a csatákban, háborúkban.

A trombitát említve fontos, hogy egy másik hangszerről, a tubáról is írjak. A tuba is említésre kerül többször az *Isteni Színjátékban*. Raffaello Monterosso írt mindkét hangszerről. Ő írta az *Enciclopedia Dantesca* trombita és tuba címszavait.² A legtöbb állítása helyes, ám néhány kijelentése feltétlenül pontosításra szorul. A *tromba* szócikknél a trombitát a *tuba* szinonimájaként határozza meg. Ez ebben a formában nem teljesen igaz. Danténál a *tuba* latinizmusként a legtöbb esetben valóban trombitát jelent, ám ezt általánosságban nem lehet kijelenteni. A latin *tuba* szó jelentései: harsona; hosszú, egyenes trombita; mély hangzású kürt. A *tuba* történetét tekintve, amit ma tuba néven ismerünk, az a hangszer a 19. század elején került kialakításra és bevezetésre. Előtte a *tuba* egy hosszú, fokozatosan bővülő, trombitához hasonló hangszer volt, aminek a súlya miatt a játékos egyik kezével a hangszert tartotta, másikkal a hangszer végét egy lánccal segítségével. Ez a hangszer általánosan csak egy hangot tudott megszólaltatni. Monterosso azt is leírja, hogy a hangszert (trombitát) jelölő *tuba* csak a *Purgatóriumban* és a *Paradicsomban* van jelen, mutatva ezzel a latinizmussal kifejezett hangszer nemesebb jellegét a *tromba* szóval kifejezett, azonos hangszerhez képest.

A XXI. ének végén az ördögök társasága gúnyos képpel köszön be az olvasóknak. A *canto* utolsó sora (139.) egy hiányos *terzina*, egy egyedül álló sor, ezzel is kiemelkedve a *cantoból*: „*ed elli aveva del cul fatto trombeta*.” Itt az ördögök gúnyolódását Dante szókimondásával fejezi ki. A *trombeta* az imént leírt hangszer, a trombita kicsinyítő képzős alakja. A fenti idézetben megszólaló trombita azonban csak alakjában és hangjában hasonlít a hangszerhez, mivel ez Barbariccia, a vezérördög feneke (*cul*).

² Raffaello Monterosso, 'Tuba', 'Cennamella' és 'Tromba' in *Enciclopedia Dantesca* Vol. V. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1970).

A pokoli bohózatban az ördögök társaságának forgatagában több hangszer is említésre kerül. Ezek a hangszerek a középkorban a jelzőhangszerek szerepét töltötték be, figyelemfelkeltésre, hangos hangok képzésére használták őket, ellentétben a dallamhangszerekkel és az akkordhangszerekkel.

*„Quando con trombe, e quando con campane,
con tamburi e con cenni di castella,
e con cose nostrali e con istrane;
né già con sì diversa cennamella
cavalier vidi muover né pedoni,
né nave a segno di terra o di stella.” (Inf., XXII. 7-12.).*

*„miközben csengő csengett, kürt riadt,
dobok dobogtak és a várak ormán
ahány nép, annyiféle jel gyulladt.
De sohsem indult még trombitaformán
sem lovas, sem gyalog ily furcsa jellel,
sem gálya, melynek csillagfény a kormány.” (Pokol, XXII. 7-12.).*

A babitsi fordítás több zeneiséget tartalmaz az alliteráció miatt, mint az eredeti szöveg, ahol hangfestő szavak találhatóak. A megjelenő hangszerek: *trombe*, *campane*, *tamburi*, és *cennamella*. A *diece demoni*, tíz ördögöt kísérő hangok ezek. Az ördögök őrizték a szenvedő lelkeket, akik a forró szurokban főttek, nehogy kijussanak akár egy pillanatra is. A *cenni di castella* a felsorolás részének tűnik, ám ez nem konkrét hangszert jelöl. A *cenno* – trombitaszó, kürtszó, a *castella* pedig itt várormot, vagy vártornyt jelent. A hangszerek itt mind többes számban szerepelnek. A trombitáról már írtam az előző idézet kapcsán. A felsorolt hangszerek közül kiemelendő a *cennamella*. Egy olyan fúvós hangszer, amely ugyan rokonságba hozható a mai zenekari hangszerek közül az oboa és a klarinét középkori elődjével, mégis különbözik azoktól. A neve etimológiailag a latin *calamus* szóból ered, amelyből a volgare *cennamella* és *ciaramella* is származik. Ebből a latin szóból keletkezett a spanyol és a francia hangszernév is, ám ezek a hasonló

nevű hangszerek különböző fúvósokat jelölnek, amelyek más hangzással és felépítéssel rendelkeznek, mint az itáliai *cennamella*. A latin *calamellus* nevű hangszer a mai oboa egyik őséneke tekinthető, még a *calamus* a klarinét elődjének. Napjainkban jelentős különbség van a két hangszer hangzásvilága és felépítése között. A klarinét szimplanádás, még az oboa duplanádás, és mára mindkettő fém billentyűzettel egészült ki. A *campane* harangokat, csengőket és kolompokat jelöl. A szó elsődleges jelentésében csengőket, ám az ördögökkel párhuzamba hozva ezek kétség kívül kolompokra utalnak. A *tamburi*, dobok szintén a hangos zajkeltő eszközök voltak, emellett táncos mulatságokban az alap metrumot adták. Különböző dobok léteztek a középkorban. Átmérőjük, formájuk, és membránjuk széles változatosságot mutatott. A kora középkorban csak ritkán használták ezeket főleg jelzőhangszerként, a 12. századra azonban elterjedté váltak megtartva jelzőhangszer funkciójukat, és ritmushangszer funkciójukat különböző tánczenékben és harci gyakorlatokban. Formájuk lehetett henger alakú, vagy a mai üstdobhoz (*timpani*) hasonló félhold alakú. Az éles hangú fúvósok, dobok és kolompok a középkori vándorszínészek komédiáinak is kellékei voltak, a vásári komédiák hangulatát idézik, így az ördögcsoporthár felelősségteljes feladatot lát el a pokol büntetési szisztémájában, bemutatásukban és cselekedeteikben a gúny és humor is jelen van.

Ádám mester nagy hasa

A következő idézetben két hangszer szerepel. A *leuto* – lant, és a *tamburo* – dob. A *tamburo* két helyen szerepel az *Isteni Színjátékban*. Az előzőleg említett ördögök csoportjában, és itt Ádám mester hasának hasonlatában. A *tamburo* kiemelkedik a többi említésre kerülő hangszer közül, mivel itt nem csupán hangszert jelöl, hanem egy orvosi terminusként, az órás betegségére is utal. Monterosso kiemeli Bartholomeus Anglicus (~1203-1272), középkori enciklopédikus, filozófus meghatározását a vízkorra, amelyben Ádám mester szenvedett büntetése részeként: „*extenditur venter et sonat sicut tympana (...) et quum venter percutitur manu, auditur ex eo sonitus utris*”.³ A felfúvódás betegségét *timpani*

³ Fordítás: Ezt a fajtáját *tympanitesnek* nevezzük (...) és ha kézzel megütjük, a hasdobszót hallat. Raffello Monterosso, ‘Tuba’, ‘Corno’, ‘Cennamella’ és ‘Tromba’ in

hasznak hívta a középkori tudományos gondolkodás. „Antik és középkori orvos szerzők a vízkórnak négy fajtáját különböztetik meg, amiből két altípust szokás a dantei Ádám mester betegségével kapcsolatba hozni: az *ascitest* (‘folyadékgyülemelés a hasüregben’) és a *tympanitest*.⁴ A folyadék felhalmozódását a hasüregben a lant példája írja le, a dobszerűen kongó hasét pedig a *tamburo* szó, amely a hasonlatban betöltött szerepe mellett közeli rokonságban áll – szinte szinonimája – a betegség középkori terminusának.

„*Io vidi un, fatto a guisa di leuto,
pur ch’elli avesse avuta l’anguinaia
tronca da l’altro che l’uomo ha forcuto.*” (Inf., XXX. 49-51.).

A lant pengetős hangszer, amelynek rezgőteste igen nagy. Dante esetében a *leuto* kobzot jelent. Vincenzo Galilei⁵ 1581-es kiadású *Dialogo della musica antica et della moderna* című könyvében Dantét idézi a *leuto* leírásánál. Ő is kiemeli a hangszer keskeny nyakát és nagy, öblös testét. Leírja, hogy a Dante által ismert koboz kevesebb húrral rendelkezett, mint a Cinquecentóban használt kobzok, s ezek a húrok más elrendezésben helyezkedtek el a hangszeren. Kiemeli a koboz nemességét *più nobile strumento*, és azt is, hogy Pannóniából származik, és eredeti neve *laut* volt, amelyet rendkívül széles hangterjedelméről kapott.⁶ A *laut* az Arezzói Guido által elnevezett szolmizációs hangok⁷ két szélső

Enciclopedia Dantesca Vol. V. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1970), 213.

⁴ Draskóczy Eszter, „A hamisítók átváltozásai: ovidiusi allúziók, bibliai előképek és a betegség teológiája a *Pokol* XXIX-XXX. énekében” *Dante Füzetek* (2013): 64-129. Letöltve: 2015.07.25. [http://jooweb.org.hu/dantisztika/quaderni/docs/9\(2013\).pdf](http://jooweb.org.hu/dantisztika/quaderni/docs/9(2013).pdf)

⁵ Vincenzo Galilei (~1520-1591) itáliai zeneszerző, zenetudós és lantjátékos, Galileo Galilei apja.

⁶ Vincenzo Galilei, *Ancient and Modern Music*, trad. Claude V. Palisca (London: Yale University Press, 2003), 367.

⁷ Arezzói Guido (991-1033körül) megzenésítette Paulus Diaconus (~725-799) Keresztelő Szent János himnuszát. A himnusz soraink dallamvezetése úgy alakul, hogy minden sor eggyel magasabb hangról indul. A himnusz sorainak első hangjai alkotják a szolmizációs skálát. A szolmizációs hangok neveit a himnusz sorkezdő szótagjairól kapták: *Ut* queant laxis, *resonare* fibris, / *Mira* gestorum, *famuli* tuorum. / *Solve* poluti, *labii* reatum, / Sancte Johannes.

hangjának neveiből, *la* és *ut* tevődik össze. Dante a fentebb leírt *tympantes* betegséget a következő szavakkal írja le:

„*col pugno li percosse l’epa croia.*
Quella sonò come fosse un tamburo;” (Inf., XXX. 102-103.)

A következő idézetben a *corno* szerepel. Ez a szó tizennégyszer szerepel az *Isteni Színjáték*ban, ám nem minden esetben magát a hangszert jeleníti meg. Sokszor csupán helyek vagy alakok formára utal, vagy épp állati szarvra, mint például Rondabugyrod Hetedik bugyrában (XXV. ének) a csiga szarvai (*le corna la lumaccia*), a *Purgatórium* XXXII. énekében az egyszarvú és páros szarvú hasonlatban, vagy a *Paradicsom* XXVII. énekében a Kos csillagkép szarva. A mai szimfonikus zenekarban használt kürt csak a 18. században alakult ki. A vadászkürtből kezdték el építeni. Ez a hangszer a rézfúvósok közé tartozik, de őset más anyagokból is készítettek. A legelső kürtök, vagy tülkök állati szarvból vagy kagylókból készültek, és jelzőhangszerként használták őket. A középkori kürtök is ide tartoznak. A következő idézetben magas kürtszó hangzik el, amely olyan félelmetes, hogy az égdörgés hangja eltörpül mellette. Danténál is figyelemfelkeltés céljából szerepel a kürtszó. A költő követi szemével a hangot, megkeresi annak forrását. Ekkor látta meg a magas tornyokat, amelyekről kiderült, hogy nem épületek, hanem óriások a pokol fenekén:

„*sì che ’l viso m’andava innanzi poco;*
ma io senti’ sonare un alto corno,
tanto ch’avrebbe ogne tuon fatto fioco,
che, contra sé la sua via seguitando,
dirizzò li occhi miei tutti ad un loco.” (Inf., XXXI. 11-15.)

A következő sor megfejtése az egyik legkutatottabb téma az *Isteni színjáték* kapcsán. Erre a témára nem térek ki jelen dolgozatom keretein belül. Ami a zenei elemzés, és jelen esetben a hangszerek kapcsán jelentős mozzanat, az az, hogy az emberi beszédre képtelen óriás a kürt segítségével fejezi ki magát. Dante megkereste a korábban hallott ijesztő, magas kürt hangjának forrását, ami az óriás nyakában lógott. A megszólalás felvezetése hasonlít a *Purgatórium*ban éneklő lelkekhez, akik

vezeklő zsoltárokat énekelnek, ám itt a *Poko*ban nem a *musica sacra* szólalt meg, hanem annak torz képe, egy érthetetlen, alig elviselhető hangzású hangzavar az óriás szájából. Ezt a disszonáns hangzást a rendszer hiánya, az óriási lény értelmének hiánya hozta létre. Vergilius ezért részletes leírással – ismételten kiemelve az óriás értelmének hiányát – arra utasítja azt, hogy ne próbáljon énekelni, hanem használja a nyaka köré rögzített kürtöt, ha jelzést kíván adni.

„*«Raphèl mai amècche zabì almi»,
cominciò a gridar la fiera bocca,
cui non si convenia più dolci salmi.
E 'l duca mio ver' lui: «Anima sciocca,
tienti col corno, e con quel ti disfoga
quand' ira o altra passion ti tocca!
Cércati al collo, e troverai la soga
che 'l tien legato, o anima confusa,
e vedi lui che 'l gran petto ti dogà».*” (Inf., XXXI. 67-75.)

Purgatórium – organo, tuba

Még a *Poko*ban csak jelzőhangszerek szólaltak meg, és hasonlatban is csak egyszer volt jelen dallamhangszer, addig a *Purgatóriumban* a *musica sacra* hangszere, az orgona kap szerepet. Bár az *organo* terminust gyakran használja Dante, ám a *Szent Poéma* kapcsán csak kétszer szerepel a hangszer értelmében, más helyeken szervekre, részekre utal. A Távol-Keleten és Kínában létezett egy olyan fúvós hangszer, amelyet szájorgonának neveztek. Abban tért el az egyszerű sípoktól, hogy egy légkamrához több sípot illesztettek. Így a játékos a közös kamrába fújta a levegőt, amelyet elosztott az egyes sípokhoz. A mai orgonák közvetlen elődje a *hidraulisz* más néven a víziorgona volt, amely a 4. századtól vált elterjedtté. A hangszer időbeli fejlődése során a hidraulikus rendszert felváltotta a tisztán pneumatikus rendszer. A 9. században kezdték a liturgikus használatban bevezetni ezt a hangszert, amely Dante idejében a templomi *musica sacra* mindennapos kísérőjévé vált. A költő felismeri az instrumentális és vokális zene együttes jelenlétét, és hasonlatában le is írja azt. Ez a költői felismerés Dante zenei érzékelésének és műveltségének egyik meghatározó példája.

„*Tale imagine a punto mi rendea
ciò ch'io udiva, qual prender si suole
quando a cantar con organi si stea;*” (Purg., IX. 142-144.).

A következő hangszer tehát, amely a *Purgatóriumban* szerepel, az orgonához hasonlóan egy hasonlatban van jelen. Dante arról beszél, a képzelet milyen erősen el tudja fedni a tudatosságot. Olyan erővel hat az emberre, hogy amikor valaki ábrándozik, azt sem hallja meg, ha ezer trombitával játszanak körülötte. A költő itt is a *tuba* szót használja, amely latinizmus a középkori *volgare* nyelvben. A szó jelen esetben a trombita középkori változatát jelöli. Dante ezt a hangszert mindhárom *canticában* használja.

„*O imaginativa che ne rube
talvolta sì di fuor; ch'om non s'accorge
perché dintorno suonin mille tube,*” (Purg., XVII. 13-15.).

Paradicsom – tuba, corno, giga, arpa, lira, organo, cetra, sampogna

A *Paradicsomban* olyan hangszerek jelennek meg, amelyek az antik mitológiában az istenekhez tartoztak. Ilyenek a *giga* – fidula, *arpa* – hárfa, *lira* – líra, *cetra* – citera, vagy az ókori líra. A VI. *canto* 72. sorában a *tuba* jelenik meg, amely hangszerről már írtam részletesebben. Folytatva az isteni szférához tartozó hangszerek sorát, kiemelendő, hogy a középkorban a *tuba* trombitát jelentett, és latinizmusként használta Dante. A *Paradicsomban* *tubaként* használja latinizmus formájában Dante, míg a *Pokolban* a *volgare* nyelvű, *tromba* szót írta. A *tuba* hangzásában is lágyabb a lágy mássalhangzók miatt, mint a *tromba* szó, amelynek hangzásbeli sajátosságát a hangfestő szavak csoportjában alkalmazta Dante a *Pokolban*. A *Paradicsomban* háromszor fordul elő a *tuba* szó, a XII. énekben majd ezután a *Paradicsom* XXX. énekében. A *Paradicsom* zenei keretét vizsgálva világos, hogy nem csak a megszólaló zenék adnak neki keretet, hanem a hangszerek is, mivel a *tuba* az első, és utolsó hangszer, amelyet a költő szerepeltet a *canticában*.

„*Da indi scese folgorando a Iuba;
onde si volse nel vostro occidente,
ove sentia la pompeana tuba.*” (Par., VI. 70-72.).

Szent Domokos földi munkásságát dicsérve Dante költői képeket alkalmaz, énekét lírai hangvétel jellemzi. A *canto*–*tanto* belső rím, a lágy magánhangzók, a *dolce* szó használata a *dolce stil nuovo* költészeti jegyeit hordozza magán. A *dolci tube* itt is trombitát jelent, az angyalok hosszúkás, sípszerű trombitáját. Babits sípnak fordította, megtartva ezzel a lágyabb hangzást és az angyali asszociációt. Az ének, mûzsák, szirének, édes sípok, első ragyogás (sugár) a paradicsom zeneiségét és fényességét jeleníti meg:

„*canto che tanto vince nostre muse,
nostre serene in quelle dolci tube,
quanto primo splendor quel ch'e' refuse.*” (Par., XII. 7-9.),

„*hogy minden ének földi Mûzsa nyelvén,
s szirének édes sípja ahhoz annyi
mint friss sugár mellett a visszavert fény.*” (Par., XII. 7-9.).

Érdekes megjegyezni ezen a ponton, hogy Liszt Ferenc a *Dante-szimfóniának* két befejezést komponált a *Magnificat* zárásaként. Az egyik egy *fortissimo* befejezés, amely Szent Domokost kívánta megjeleníteni, a másik egy *piano* befejezés. Wagner tanácsára végül a *piano* befejezést tartotta meg a végleges verzióban.

A Nap égbörében táncoló és éneklő lelkek alakzatát írja le Dante a következő hasonlattal. A kürt többször szerepel hasonlat formájában az *Isteni Színjátékban*. A *Pokolban* megszólaló hangszerként is jelen volt. a hangszerről korábban már írtam részletesebben, a *Pokolban* előforduló hangszerek tárgyalásánál. Itt a kürt csúcsa (a szarv hegye, mivel a középkori kürtök szarvakból készültek) adja a tánc középpontját, amely körül újabb körök táncolnak:

„*imagini la bocca di quel corno
che si comincia in punta de lo stelo
a cui la prima rota va dintorno,*” (Par., XIII. 10-12.).

A következő hasonlat bővelkedik hangszerekben. Az idézet zeneiségét fokozza a *tintinno* hangutánzó szó és a *dolce* jelző. Az eddigi fűvös hangszerekkel ellentétben a most következő hangszerek húrokkal rendelkeznek, amelyek rezgése adja a hang alapját. Ezek a hangszerek alkalmasak bonyolultabb melódiák és akkordok megszólaltatására is. A *Pokol*ban szereplő jelzőhangszerekkel ellentétben ezek dallamhangszerek. A következő énekekben szereplő húros hangszerek az isteni szférákat idézik. Ez a tulajdonságuk az antik görög és római mitológiához kapcsolódik, amelyekben a művészetek és szépség isteneinek attribútumaiként voltak jelen az égi harmóniát képviselve. A *giga* egy középkori vonós hangszer, amely ma már nincs használatban, fidulának lehet fordítani. Lágyabb hangja van, mint a lantnak, amelyet pengetve szólaltatnak meg. A *giga* szó valószínűleg a provanszál nyelvből került át a középkori itáliai gyakorlatba. Maga a szó eredete német, a *geige* a fel- és lemozgatni igéből származik, kifejezve ezzel a hangszer megszólaltatási módját, amely szerint a vonót fel- és lemozgatva hozzák rezgésbe a húrokat. A dantei értelmezésben más középkori húros hangszert is jelölhetett ez a kifejezés, nem csak a fidulát, mivel a trubadúrok énekes gyakorlatában többféle vonós hangszer volt jelen, amelyeket gyakran a zenészek maguk is pontatlan terminológiával illeltek. A mai hegedűhöz és brácsához hasonló középkori hangszerek még a rebek, líra, és a tekerőlant, vagy forgólant, amely a középkori trubadúrok kedvelt öthúros hangszere volt. Monterosso szerint a dantei *giga* inkább pengetős hangszer volt, mint vonós, mivel a *dolce tintinno* hangutánzó szava pengetést jelöl, és nem vonóval megszólaltatott, lágyabb hangzást.⁸ Véleményem szerint épp a *dolce* jelző jelenléte miatt, és a *giga*, mint eleve vonós hangszer használata miatt a kérdéses instrumentum a vonósok családjába tartozik. Dante ismert és költészetében használt olyan hangszereket, amelyek pengetősek voltak, ha azt a hangzást kívánta volna kifejezni, akkor az annak megfelelő hangszer nevét írta volna a *Paradicsom* XIV. énekébe. Sok, a mai hegedűhöz és brácsához hasonló hangszert használtak a középkorban, így a Dante által leírt *giga* pontos meghatározása nem lehetséges, véleményem szerint annyi biztos, hogy a vonósok családjába tartozó zenei eszközről van szó.

⁸ Monterosso, 'Giga' in *Enciclopedia Dantesca Vol.V.*, 84.

A másik hangszer, amely ebben a hasonlatban szerepel, a hárfa. Ez az egyik legősibb hangszer, amely szinte eredeti formájában maradt fenn a mai korban is. Régebbi változata, az ívhárfa, amely 4-7 húros volt, már i.e. 2700-ban része volt az egyiptomi zenei gyakorlatnak. Később, i.e. 1900 körül Mezopotámiában eltűnt az ívhárfa a gyakorlatból, és megjelent helyette a szöghárfa, a mai hárfák elődje.

Egyiptomban a két hárfatípus azonos időben létezett. A különböző hárfákról számos miniatúra és ábrázolás maradt fenn, ennek köszönhetően pontos adataink vannak szerkezetéről, kinézetéről és hangzásáról. A középkorban igen kedvelt hangszer volt. Nem csak zenészek játszottak rajta, hanem az előkelő királyi és arisztokrata családok tagjai is. Az alábbi idézetben leírt hangzás bonyolultabb zenei textúrát jelöl, mint az eddig megszólalt, vagy leírt melódiák. A hárfa és fidulajáték bonyolultabb, zeneileg magasabb szintű képzettséget igényel, mint egy zsoltár éneklése. Dante erre utal a *cui la nota non è intesa* kifejezéssel.

„*E come giga e arpa, in tempra tesa
di molte corde, fa dolce tintinno
a tal da cui la nota non è intesa,*” (Par., XIV. 118-120.).

A következő idézet újabb hangszert említ, a lírát. Ez a hangszer az előző két hangszerhez hasonlóan jelen volt az antik mitológiában is, az Istenek hangszereként. Kétszer szerepel a *Paradicsomban*. A középkorban két családja létezett a líráknak. Egyik a klasszikus líra, amely az antik görög lírához hasonlít. Ezekről pontos adatok maradtak fent a 7-8. században angolszász kódexekben, és a 8-9. században francia kódexekben. Ezeket a lírákat pengetve szólaltatták meg, és általában 4-6 húrral voltak felszerelve. A lírák másik családja két alkategóriára osztható: az első alkategóriába azok tartoznak, amelyeket 1000-ig pengettek, majd vonóval szólaltattak meg. Ezek a hangszerek rokonságban állnak antik görög elődeikkel. A másik csoport líráin viszont a kezdetektől fogva vonóval játszottak. Ezek újabb, modernebb lírák, az imént leírt hangszerekhez képest.

„*silenzio puose a quella dolce lira,
e fece quietar le sante corde
che la destra del cielo allenta e tira.*” (Par., XV. 4-6.).

A dantei leírás egyértelműen valamelyik pengetős lírára utal. Az égi jobb (kéz) játszik rajta. Az antik görög hagyománynak megfelelően itt is Égi hangszerként, transzcendenciát megidéző hangszerként van jelen. Emellett a középkori szimbolikus gondolkodás szerinti értelmezésben Albertus Magnus és Hrbanus Maurus értelmezésében a megfeszített húrok a test sanyargatását jelentették, vagy a húrok a szentek testét jelenítették meg, illetve a líra húrjait gyakran azonosították az egyház dogmaival.⁹ Az előző idézethez hasonlóan, itt is a *dolce* jelzőt illesztette Dante a hangszer neve elé, kifejezve ezzel az égi harmónia édességét.

A következő idézet szintén a *dolce* jelzőt használja, itt az orgona által megszólaltatott harmóniára. Az orgona népszerű templomi hangszer volt a középkorban. Az első nagyobb, szerény alakú orgonák a 10. században jelentek meg, így a Dante által ismert templomokban már széles hangterjedelmű, öblös hangú orgonákon játszottak. A hangszer kétszer szerepel az *Isteni Színjátékban*, előzőleg a *Purgatórium* IX. énekének végén.

„*Da indi, sì come viene ad orecchia
dolce armonia da organo, mi viene
a vista il tempo che ti s'apparecchia.*” (Par., XVII. 43-45.).

A következő hangszer a *cetra*, amely fordítható lantnak és citerának. A sas hangjának hasonlatában szerepel. Dante esetében a citera nem lehetséges, mivel leírja, hogy a hangszernek nyaka is van (*collo*). Mivel a citera egy zengő doboztest húrokkal, bár fogólappal rendelkezik, nincs klasszikus értelemben vett nyaka. Így Dante esetében lantról van szó. Ezt a hangszert valószínűleg jól ismerte a költő, akinek több trubadúr barátja is volt. Magát a hangszert pengetéssel szólaltatják meg, majd a hang a rezgőtestben felerősödve jut a levegőbe. A másik hangszer, amely szerepel a hasonlatban, a *sampogna*, síp. Mindkét esetben azt a folyamatot hasonlítja Dante a Sas szavaihoz, amikor a hang elhagyja a hangszert.

„*E come suono al collo de la cetra
prende sua forma, e sì com' al pertugio
de la sampogna vento che penètra,*

⁹ A citera háromszög alakja miatt jelentette a Szentháromságot, valamint 24 húrja miatt – melyek a 24 dogmát jelenítik meg – az Egyházat.

*così, rimosso d'aspettare indugio,
quel mormorar de l'aguglia salissi
su per lo collo, come fosse bugio.*" (Par., XX. 22-27.)

A következő hasonlatban a *citarista* leírásában lantjátékosra és magára a lant játékra irányítja az olvasók figyelmét a költő. A hasonlatban az énekes és lantjátékos pontos ritmikai és melodikus összhangját hasonlítja ahhoz, ahogy a szavak ütemére mozogtak a kis lángnyelvek (*fiammette*). Az üdvözült lelkek táncát Dante ahhoz hasonlítja, amikor a jó lantjátékos ujjai táncolnak hangszerének húrjain. Ebben a hasonlatban megmutatkozik a művészség, pontosság, és az is, Dante mennyire tisztelte a zenészeket, és munkájukat, az általuk létrehozott pontosságot és mértékeséget. A középkorban Platón tanításainak megfelelően a zene szorosan kapcsolódott a geometria tudományához, az arányok és mértékek fontos szerepet játszottak, elég a felhangrendszerre gondolni. Dante maga is leírja a *Lakoma Második értekezésének* XXIII. fejezetében, hogy azért a zene tudományát rendeli a Mars egéhez, mert mindkettőben a „legszebb viszonya” érvényesül, miszerint a mérték az alapja minden szépnek. Ennek a filozófiai gondolatnak a költői megfogalmazása van jelen az alábbi hasonlatban:

*„E come a buon cantor buon citarista
fa seguitar lo guizzo de la corda,
in che più di piacer lo canto acquista, ”* (Par., XX. 143-145.);
vagy
„con le parole mover le fiammette.” (Par., XX. 148.).

A következő hangszer ismét a líra, amely másodjára kap szerepet az *Isteni színjátékban*. Itt nem derül ki a dantei leírásból, hogy a lírának mely változatára gondolt a költő. A hangzás tisztaságát hasonlítja az ég tisztaságához.

*„comparata al sonar di quella lira
onde si coronava il bel zaffiro
del quale il ciel più chiaro s'inzaffira.”* (Par., XXIII. 100-103.).

A „szép Zafír” természetesen Mária. A zafír színe kék: az égbolt és a tenger színe, s ez a középkor színszimbolikájában a világegyetem egésze; Mária viszont *regina coeli* és *stella maris*.¹⁰

Az utolsó hangszer, amely a *Paradicsomban*, és ezzel együtt az *Isteni Színjátékban* szerepel, a *tuba*, amelyről már írtam korábban. Ez az első, és utolsó hangszere a *Paradicsomnak*. Dante kiért a legfelsőbb égi körből a Mennybe. Az ott látott fényáradat szépségét nem volt képes leírni olvasói számára, ezért vezetőjét, Beatricét kérte meg, hogy mondja el, mit lát. Saját maga kifejezésére a *tuba* – jelen esetben jelentését tekintve trombita – metaforáját írja Dante. Ezzel utalhatott a trombita, mint jelzőhangszer funkciójára, mivel a következő szavak, amelyeket vezére mond majd ki, a Menny első leírását jelenítik meg:

„*Cotal qual io la lascio a maggior bando
che quel de la mia tuba, che deduce
l’ardea sua matera terminando,
con atto e voce di spedito duce ricominciò.*” (*Par.*, XXX. 34-38.).

Az *Isteni Színjátékban* szereplő hangszerek amellet, hogy hangokat szóltatnak meg, földi funkciójukat is képviselik a középkor ontoteologikus rendszerében. A *Pokolban* főként jelzőhangszerek és kísérő hangszerek szerepelnek, amelyeket általában zajok szemléltetésére használ a költő. A *Paradicsomban* ezzel szemben több dallamhangszer is helyet kapott, és a jelzőhangszerek is megkülönböztetve szerepelnek a *Pokolban* található társaiktól. A *Paradicsomban* a *tromba* helyett a *tuba* szót használja Dante, amely latinizmus és lágyabb hangzású, mint *volgare* megfelelője, a *tromba*. A *Paradicsom* V. égköre a Mars ege, amelyhez Dante a zene tudományát rendelte. Itt a hangszerek és a *dolce* jelző formájában kiemelten jelen van a zeneiség, a vers zeneisége. A XV. *cantótól* a XVIII. *canto* 48. soráig a Mars ege a helyszín. Ezekben az énekekben többször előfordul a *dolce* jelző, amely itt zenei hangokra vonatkozik. A *dolce tintinno* a XIV. ének végén már a Mars egéből átszűrődő zenére vonatkozik. A XV. énekben a *dolce* líra hangja hallatszik, A XVII. énekben pedig a *dolce armonia da organo*, az orgona édes hangzása. A hangszerek és az általuk kiadott édes hangok segítségével Dante a vers zeneiségében

¹⁰ Bán Imre, *Dante-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988), 73.

is kiemeli a Mars étkörének zeneiségét. A költő a hangszereket nem csupán formák és hasonlatok alakjában használja, hanem hangzásukat is ismerve, mindig az adott szituációnak megfelelő hangulat megteremtésére.

Bibliográfia

BÁN Imre. *Dante-tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1988.

DRASKÓCZY Eszter. „A hamisítók átváltozásai: ovidiusi allúziók, bibliai előképek és a betegség teológiája a *Pokol* XXIX-XXX. énekében” *Dante Füzetek* (2013): 64-129.

Letöltve: 2015.07.25. [http://jooweb.org.hu/dantisztika/quaderni/docs/9\(2013\).pdf](http://jooweb.org.hu/dantisztika/quaderni/docs/9(2013).pdf)

GALILEI, Vincenzo. *Ancient and Modern Music*. transl. Claude V. Palisca. London: Yale University Press, 2003.

MONTEROSSO, Raffello. ‘Tuba’, ‘Corno’, ‘Cennamella’ és ‘Tromba’ In *Enciclopedia Dantesca* Vol.V. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1970.